

ПРО ПСИХОЛОГІЮ ФІЛІПА ЛЕРША¹

Роман ТРАЧ (США)

Copyright © 2015

УДК 159.9.01

Roman Tratch ABOUT THE PSYCHOLOGY OF PHILIPP LERSCH

В 2014 році в Університетському видавництві “Пульсари” в Києві вийшов переклад 11-го видання книги німецького психолога Філіпа Лерша “Структура особи” (Лерш, 1970/2014). Ще раніше (1959) сьоме видання цієї книги притягнуло до себе увагу українських психологів: в “Наукових записках” НДІ психології МО України появилася велика рецензія П.М.Пелеха. Він пише, що книга викликала великий інтерес до себе, і «дехто назвав її навіть “епохальним” твором в історії психології». Однак після докладного аналізу змісту книги рецензент написав, що “спроба побудувати систему психології особистості... не увінчалася успіхом через хибні ідеалістичні методологічні позиції автора.... Лише ґрунтуючись на діалектико-матеріалістичному розумінні людської особистості... можна здійснити завдання побудови наукової системи психології” (Пелех, 1959, с. 237). Натомість Лерш пише: “У психології не йдеться про те, щоб тлумачити психологічне знання із погляду якоїсь заздальгідь виробленої ідеї людини, а про те, щоб через аналіз і ґрунтовне осмислення фактів душевного життя вибудувати картину сутності людини” (Лерш, 1970/2014, с. 19).

У 1930–1970-х роках Філіп Лерш був головним представником німецькомовної гуманітарної (“*geisteswissenschaftliche*”) психології. Він є автором шести книг та понад 30 брошур і статей. І коли німецьке психологічне видавництво “Гогрефе” 1959 року готувало до видання 12-томний підручник психології, Лерш був його головним редактором.

У 1932 році вийшла книга Лерша “Обличчя і душа людини” (Lersch, 1932/1961), котра присвячена емпіричним дослідженням міміки як вияву емоцій і настроїв особи і котра закономірно привернула до себе увагу, демонструючи психологічну обдарованість і високий науковий рівень її автора. Сьогодні такі дослідження ведуться під назвою “*kinesics*”.

Лершів підхід у психології артикулюється як феноменологічний. За Лершем, одне з головних завдань психології полягає у феноменологічному роз’ясненні, яке має унаочнювати душевні процеси і стани. Це те, що під окресленим уявленням спершу розумів Е. Гуссерль, засновник феноменологічного руху у філософії, і що він назвав “*дескриптивною психологією*”. Філіп Лерш зазначає: “Завдання феноменологічного роз’яснення – розглядати неначе внутрішнє обличчя змістів душевних переживань, тому що вони безпосередньо дані, та визначати їхні істотні риси” (Лерш, 2014, с. 54)

Такий підхід відрізняє Лерша від головного напрямку сучасної західної психології, яка простує шляхом природознавчих наук під впливом панівного раціонально-інструментального мислення. Так, скажімо, у широкоживаному підручнику психології, головним автором якого є професор Стенфордського університету Ф. Зімбардо, знаходимо визначення, що *психологія – експериментальна наука, методом якої є перевірка гіпотез у лабораторії або у польових дослідженнях*. Проф. Зімбардо став загальновідомим завдяки своєму “в’язничному експерименту”, в якому групу

¹ Автор щиро дякує проф. Георгію Баллу за його рекомендації щодо змістів деяких речень, вони роблять текст статті більш адекватним для розуміння психології Лерша. Автор також висловлює вдячність Віталію Пономарьову та Олександрові Карп’яку за їхні цінні зауваги і рекомендації, висловлені під час роботи над цією статтею.

студентів-волонтерів було поділено на “в’язнів” та “наглядачів” і кинуто у спеціально побудовану в’язницю у підвалі університету. Наглядачам було наказано робити все для того, щоб тримати в’язнів у “відповідній дисципліні”. Через тиждень Зімбардо був змушений припинити експеримент, бо деякі наглядачі стали поводитись, як брутальні садисти. Цей експеримент “науково” довів, на що здатні нормальні люди, коли їм дається повна свобода контролю над іншими людьми за умови, що певний вагомий соціальний інститут (у цій ситуації університет), або авторитетна особа (професор Зімбардо) дає на це дозвіл: мовляв, “це потрібно для прогресу науки”.

Для особи бодай трохи історично освіченої, якій відомі дії Сталіна, Гітлера і підлеглих їм осіб та організацій, така наука видається несерйозною. В 2004 році ми мали змогу довідатись, як нормальні американські солдати по-садистськи поводитися з іракськими в’язнями, над якими мали повну владу у в’язниці Абу-Грейб у Багдаді (Hersch, 2005).

Та звернімося знову до психології Лерша. В індуїстській священній книзі “Упанішади” знаходимо наступні слова:

“Твої глибокі, сильні прагнення роблять тебе тим, ким ти є.

Твої глибокі прагнення здійснюються у твоїй волі.

Твоя воля здійснюється у твоїх вчинках.

Твої вчинки формують твою долю”.

Саме такі глибокі, сильні прагнення і перебувають у центрі психології Лерша. Він називає їх **рушіями душевного життя** людини і надає їм центральної вагомості в розумінні особистості людини. Постають питання: про які прагнення тут мовиться? Скільки їх є? Чи можлива наукова класифікація людських прагнень? Лерш дає відповідь на ці запитання, стаючи на антропологічну позицію. Відповідно до її засновників є три основні способи, у яких людина здійснює своє буття:

– людина є живою істотою,

– людина є *індивідуальною живою істотою* (індивідом),

– життя людини є їй не тільки дане, як тварині, воно їй є завдане, і тому вона може щось робити зі своїм життям.

Згідно з таким підходом Лерш пропонує *три групи* людських потягів і прагнень, що їх він називає **рушіями душевного життя**.

Людина є *живою істотою* і вона проявляє потяги і прагнення, що їх Лерш називає

рушіями життєвості. А це означає, що жива істота хоче **руху** (тотальна відсутність руху – це смерть). Як тільки дитина народиться, вона рухається, а то й раніше (в утробі матері). Як тільки дитина навчається ходити, вона починає бігати й стрибати. В моєму дитинстві, у 3-му чи 4-му класі, я придумав таку гру: *був у класі один великий і сильний хлопець на ім’я Олекса. Під час перерви на подвір’ї я підходив до нього і гукав “Олекса хрунь!” і тікав, а Олекса біг за мною. Як зловить мене, то добре виб’є, але, зазвичай, я швидше за нього бігав і він мене не міг упіймати, аж поки задзвонить дзвінок, перерва закінчиться і ми всі мусимо повертатися до класу... Такий був мій рух!*

Переживання руху є одним із основних рушіїв життєвості. Коли один раз спитали альпініста, чому він лізе на гору, він відповів: “Тому що вона є!”.

На наступних етапах розвитку людини прагнення руху перетворюється у палке бажання активності задля якоїсь об’єктивної мети. Але це вже щось інше, що належить до трансперсональних рушіїв.

Проте є ще один рушій життєвості, а саме людина як жива істота шукає **приємності й насолоди**. Це те, що сьогодні називають словом “кайф”. Як пише один письменник: “Я все роблю тільки для того, щоб отримувати кайф”.

Дитина спочатку отримує насолоду від своїх фізичних станів, як колись отримувала пляшечку з молоком і лежала у своєму теплому ліжечку. Вона із криком і плачем протестує проти неприємних фізичних станів. На подальших етапах розвитку, поряд із насолодою споживання їжі і напоїв, постають також і вищі душевні функції, – такі як жарти і дотепність, котрі дають інтелектуальну насолоду.

До рушіїв життєвості Лерш відносить також: а) той близький до прагнення насолоди, але все ж таки не тотожний із ним, потяг, що його Фрейд називає **лібідо**; щоправда, останній уважає лібідо *єдиним* рушієм людини (до слова, постать Зигмунда Фрейда та його теорії всебічно розглядаються у книзі Лерша); б) порив до переживань, спрямований, як каже Лерш, “на відчуття інтенсивних внутрішніх станів, причому байдуже, якої якості, щоб зазнати в них пафосу життєвості” (Лерш, 2014, с. 124). Отож рушії життєвості – це перша група рушіїв душевного життя.

Друга група вказаних рушіїв виходить із того, що людина є *індивідуальною живою*

істотою, є індивідом, який перебуває у світі, в якому він мусить керувати своїм буттям. Із цього постає друга група поривань, що їх Лерш називає *рушіями індивідуального самобуття*. Тут, щонайперше, маємо *потяг до самозбереження*, котрий елементарно виявляється у потребі харчування, втечі від небезпеки і т. ін. Пізніше наш розум стає “виконавчим органом” у забезпеченні самозбереження. Зокрема, цей потяг актуалізується в екстремальних ситуаціях, в обставинах гострої небезпеки для життя, у рукопашному бою під час війни, під час вогненної стихії у театрі або в драмі потопаючого корабля, коли кожен прагне рятувати тільки себе. Інший яскравий приклад: наші знання з історії голодомору про випадки канібалізму.

Серед рушіїв індивідуального самобуття, як не парадоксально, є також *егоїзм* – хотіння мати для себе або, краще сказати, мати для себе якнайбільше. Якщо потяг до самозбереження домагається життєвого мінімуму, то егоїзм волає максимуму.

Далі у цій групі є *прагнення влади*, яке виявляється не лише у політиці, а й у міжособових взаємостосунках, як-от у житті подружжя, де не завжди мужчина є головним актором.

Серед рушіїв індивідуального самобуття маємо також *прагнення значущості* в очах інших людей. Вільям Джеймс написав таке: “Якщо є бажання справді тяжко покарати когось, то не можна вигадати нічого тяжчого, ... як дати йому можливість вільно пересуватись у суспільстві, але щоб... (ніхто)... не звертав на нього бодай найменшої уваги” (цит. за: Лерш, 2014, с. 140). Це прагнення оприявнюється також у тому, що ми звично називаємо *честолюбством*.

Нарешті, Лерш описує такі рушії індивідуального самобуття, як *жадоба реваншу (чи помсти)* і *прагнення самоповаги*. Мабуть, для більшості людей життя майже вичерпується у тих двох перших групах прагнень – рушіях життєвості та індивідуального самобуття. *Але для окремих з них цього аж ніяк не досить. Можна мати всього аж надто, але сприймати своє буття позбавленим сенсу.* “Не хлібом єдиним живе людина”, – написано в Біблії. Тематика людської екзистенції містить у собі ще й третю групу рушіїв, що їх Лерш називає *трансперсональними рушіями*.

Тут входимо у сферу того, що Лерш називає “серцем”. Він пише: “Мати серце – значить

сприймати навколишній світ, людей, котрі оточують нас, як суще, що має свою власну цінність і зі значущості якого наше буття отримує смисл і повноту. «Серце» постає як здатність до трансперсональних рушіїв, з яких, зі свого боку, зростає почуття відповідальності. Саме це почуття відповідальності укорінене в тому, що ми називаємо **совістю**. У хвилюваннях совісті відчуваємо, чи ми сповнили чи ігнорували ті обов’язки, до яких закликала наше серце” (Лерш, 2014, с. 237).

На сайті “**Українська Правда**” від 09.07.2014 року є інтерв’ю з письменницею Софією Андрухович, де вона каже наступне про “Майдан”: “Для мене Майдан – це був період, коли постійно відчувалася присутність Бога. Можна це назвати метафорою. Я не говорю про релігійність, ... але я ніколи не була свідком проявлення такої доброї та жертовної людської природи”.

Відтак ідеться про трансперсональні рушії душевного життя в дії, завдяки яким людина шукає і знаходить сенс свого життя. Цю справу найкраще ілюструє у своєму житті та вченні австрійський психолог Віктор Франкл (1905–1997).

У 1938 році Гітлер анексував Австрію (німецькомовні австрійці тоді були дуже раді, що “з’єдналися” із своїми німецькими “старшими братами”). В 1942-му В. Франкла як єврея арештовують та кидають у концтабір. Незважаючи на голод, холод, знуцання та хвороби, він не тільки вижив, але й зробив важливі спостереження і висновки: чому в ідентичних обставинах одні в’язні вмирили, а інші могли вижити? Він дійшов переконання, що найвагомим фактором для тих, хто вижив, було *хотіння жити для якоїсь справи*. Вижили ті, які мали певну мету в житті й хотіли її досягнути. Для одних це було прагнення повернутися додому, з’єднатись із своїми рідними; для інших – написати книгу про свої переживання, бути свідком покарання катів; для третіх – здобути освіту, працювати за улюбленим фахом, емігрувати до Палестини тощо. Ті ж, хто впадав у безнадію, мовляв, “мені немає для чого жити, всі мої рідні загинули, все моє майно пропало, немає жодної перспективи на майбутнє”, – ті вмирили.

Вийшовши на волю, В. Франкл опублікував свої спостереження у книжці під назвою “*Психолог переживає концтабір*” (Frankl, 1946). До того ж у своїй подальшій роботі як психотерапевт він помітив, що чимало клієнтів

психологічних консультацій скаржаться на те, що їхнє життя не має сенсу. Це проявляється передусім у *переживанні нудьги*. Ці люди нудьгують. Франкл назвав цей феномен “*екзистенційним вакуумом*”. Я називаю його “*безсенсовністю*”. У такій ситуації завдання психотерапевта — допомогти клієнтові знайти сенс свого життя, бо немає універсального сенсу, однакового для всіх людей. Постає питання: які можливі “*сенси життя*”? Щоб відповісти на нього, я знову звертаюсь до Лершової теорії людських прагнень. А саме до їх третьої групи — *трансперсональних рушіїв* душевного життя.

Тут першочергово знаходимо *соціальні прагнення: бажання товариства*, хотіння бути з людьми, далі *поривання бути один-для-одного*, яке виявляється у таких діях, як прихильність, доброзичливість, прагнення допомагати. Потім приходять *різновиди любові між людьми*. “*Love makes the world go round*” (“*Любов є причиною всього*”), — каже американська приповідка. Лерш розрізняє три види любові: *статеву, гуманну* (материнську, батьківську, братерську) і власне *кохання*.² Крім того, серед трансперсональних рушіїв маємо *любов до чогось іншого*, ніж до особи (наприклад, формою такої любові є патріотизм).

Американський президент Джон Кеннеді у своїй інавгураційній промові сказав: “Не запитуй, що твоя країна може дати тобі, — радше запитай, що ти можеш зробити для своєї країни!”. Отож він апелював до патріотизму, як до трансперсонального рушія. Водночас тут треба розрізняти патріотизм і націоналізм. Патріотизм — це любов до своєї країни, тоді як у націоналізмі ця любов наповнена почуттям зверхності національних інтересів над загальнолюдськими цінностями.

Далі маємо у Лершових трансперсональних рушіях *прагнення до продуктивної праці й творчості*. Перше задовільняється своїм внеском у загальний проект, натомість життєтворчість особистості є широкомасштабним цілісним проектом.

Важливим у названому переліку є *прагнення знати (інтереси)*. Коли майбутній американський психолог Абрагам Маслоу збирався поступати в університет, його батько запитав: “Що ти хочеш вивчати?”. “Усе!” — відповів юнак. Цим він висловив своє глибоке

хотіння знати. Звичайно, він скоро зрозумів, що неможливо “*все*” знати й обмежився вивченням психології та суміжних наук.

І ще у цьому калейдоскопі прагнень значущими є *почуття обов’язку і „голос сумління”*. Найбільш яскравий прояв цього рушія маємо у випадку японського вояка, якого залишили у 1944 році у філіпінських лісах з наказом вести партизанську війну. Лейтенант Гіру Онода не знав, що війна закінчилась. Тридцять років він харчувався кокосами, бананами і час від часу коров’ячим м’ясом, убивши фермерську корову. Хоча він читав у листівках, скинутих з літака, що Японія програла війну, однак не вірив їм, вважаючи, що це ворожий підступ. Він вийшов із джунглів тільки в 1974, коли філіпінський уряд спровадив японського генерала, його колишнього командира, і той через гучномовці наказав йому здатися.

Насамкінець у трансперсональних рушіях є *мистецькі, філософські та релігійні жадання*. Щодо *мистецтва*, то Лерш покликається на авторитет Германа Гессе, де у його романі “*Нарцис і Гольдмунд*” чернець запитує свого приятеля митця: “Що дало тобі мистецтво і що воно означає для тебе?”. Митець відповідає: “*Воно дало мені змогу подолати минущість. Я побачив, що з людського життя, яке полягає в блазенській грі і танці мертвих, щось лишається і триває — твір мистецтва... він існує упродовж життя багатьох людських поколінь й утворює по той бік миті спокійне царство образів і святощів*” (Цит. за: Лерш, 2014, с. 173).

У *філософських шуканнях* людина запитує себе: “Звідки я прийшла, куди я йду, в чому полягає сенс мого життя?”. А. Шопенгауер називає такі питання “*метафізичною потребою*” людини. Відомий німецький філософ Г.Г. Гадамер каже, що “*філософія навчає нас, що означає вмирати*”. З відчуття минулості та мінливості всього земного впливає також і **питання про Бога**. Якщо філософія шукає відповіді на остаточні, вічні питання шляхом міркувань та роздумів, то релігія претендує на особливий різновид пізнання — одкровення. Цим, власне, й завершуюю опис рушіїв душевного життя, тобто питання про людську мотивацію, яке є у центрі психології Лерша.

А тепер ще кілька слів про яруси або шари особистості, що також є лейтмотивом пси-

² Тут скажу дещо про лесбіянок і геїв. Слово “*гомосексуалізм*” змушує нас думати, що лесбіянки та геї хочуть тільки сексу. Однак це неправильний наголос, бо вони, як і решта людей, шукають у житті кохання.

хології Лерша. З феноменологічного погляду, слушно розрізняти дві сфери або два яруси душевного життя. Одна сфера охоплює ті процеси, що їх наше свідоме “Я” ініціює, ними керує та їх контролює: це – процеси мислення й ухвалення рішень: “я думаю”, “я вирішив”. Друга сфера обіймає ті душевні процеси, що не ініційовані нашим “Я”, але самі виринають із глибин душі на сцену нашої свідомості, і стосовно яких наше “Я” почувається пасивним, хоча й до певної міри може намагатися їх контролювати; це – наші настрої, емоції, потяги, пристрасті. Нас “охоплює” тривога, гнів у нас “вибухає”, краса краєвиду нас “захоплює”, радість нас “огортає”, в нас “зростає” любов до когось. Ці настрої і почуття ми не можемо довільно викликати за нашими бажаннями, планами чи вимогами ситуації. (“Я не спроможний вирішити любити когось”.) Такі факти нашого душевного життя дають підставу говорити про два шари людської особистості: а) нижній, глибинний, що його Лерш називає *ендотимною основою*, а, йдучи за Григорієм Сковородою, я називаю “*емоційно-динамічною сутністю*” людини; це – наше “серце” і наш “живіт”; б) вищий шар, котрий утворюють мислення і вольові процеси; це – наша “голова”, наш розум, що його Лерш називає “*особистою надбудовою*”.

За Г. Сковородою, головним у людині є не стільки її пізнавальні здібності, її мислення, скільки її емоційно-динамічна сутність. Така концепція нашарувань особистості також відповідає вченню З. Фрейда, який розрізняє свідоме й несвідоме в людині. Загалом, як відомо, у психоаналітичій терапії несвідомість пацієнта систематично вивчається з однією метою – її усвідомлення. Це ніщо інше як модерне “*Пізнай себе!*”, до якого закликав старогрецький філософ Сократ, а пізніше – наш Сковорода. Такий процес пізнання себе відбувається також у гуманістичній психотерапії Карла Роджерса: психологічний ідеал – це “*повно функціональна особа*” чи “*самоактуалізована особа*”.

Загалом обстоюваний Лершем ідеал доречно описати як співзвучність двох вищеназваних шарів особистості – глибинного емоційно-динамічного та особистої надбудови – нашого розуму і волі. Це питання досліджується в гуманістичній психології під назвою “*автентичності людських переживань*”. (“Автентичність” – це *справжність*.) Переживання людини можна назвати автентичним, коли те, що вона вислов-

лює у своїх думках і реалізує у своїй поведінці, узгоджується з тим, що вона переживає у глибині своєї душі. Тоді існує співзвучність між емоційно-динамічною сутністю її душі та її особистою надбудовою; у цьому разі таку людину варто характеризувати як “*справжня*”, “*правдива*”, “*нелукава*”, “*щира*”.

Однак буває й таке, що людина хоче викликати у собі певний настрій чи почуття, але їй це не вдається. До прикладу, чоловік бере участь у похованні людини, яка була йому дуже немила. Він почувається зобов’язаним бути сумним, але йому це не вдається й у його висловах та поведінці не відчувається справжнього смутку.

Ще конкретніший приклад наводить А. Маслоу. Він пише: „Ви перебуваєте у завзятій суперечці й сердиті, аж піна на губах, але ось задзвонив телефон, ви піднімаєте слухавку і солодким голосом кажете: “Алло?”. Це солодке “алло” не звучить правдиво, адже у цьому моменті немає співзвучності між двома шарами особистості; тому поведінку особи в такій ситуації доречно назвати “*вдаваною*”, “*штучною*”, “*фальшивою*”, “*неавтентичною*”.

Німецький філософ Мартін Гайдеггер запровадив у філософію поняття “*всі люди*” (“*das Man*”), згідно з яким більшість людей приймає погляди та оцінки, що панують у даному суспільстві як свої власні: ми думаємо, відчуваємо, оцінюємо і поведимось так, як “*усі люди*” думають, відчувають, оцінюють і поведуться. Цей анонімний чинник “*усі люди*” панує над нашим життям і веде до втрати зв’язку з мудрістю нашого “серця”, нашої емоційно-динамічної сутності. Таким чином ми втрачаємо автентичність наших переживань, а на місце автентичності приходять різні виверти у спілкуванні з людьми, що їх майстерно описує американський психолог Ерік Берн у книжці, яку перекладено російською мовою під назвою “*Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры*” (Берн, 1988).

За Лершем, людське життя, на відміну від життя тварини, є не лише нам дане, воно є нам *завдане*. Це завдання полягає в тому, щоб знайти сенс свого життя. Хто знає, для чого він живе, може пережити навіть надзвичайно несприятливі обставини свого життя, як свідчить уже згадуваний досвід Віктора Франкла.

Треба підкреслити, що коли говоримо про автентичність, то маємо на думці не якийсь остаточний, досконалий стан особи, радше ми маємо на думці *певний стиль життя людини*.

Цей стиль можна описати як довіру до власних почуттів, до своєї емоційно-динамічної сутності, до свого “серця”. Такі люди дивляться на світ власними очима і бачать те, що є, а не те, що їх навчили бачити. Карл Роджерс називає таку особу “повно функціональною” (Rogers, 1961/2004), а Абрагам Маслоу – “самоактуалізованою”. Він пише: “Всі особи, які самоактуалізуються, без винятку, займаються якоюсь справою, не пов’язаною з особистою користю, бо ця справа є поза- і понад-особистісною. Вони віддано працюють для неї, вона є дорогоцінною для них, і це можна назвати покликанням у старому, священницькому розумінні. Вони працюють для чогось, адже сталося так, що доля їх до того покликала. Тому що вони люблять свою працю й у них зникає дихотомія “праця – приємність” (Maslow, 1987).

У пореволюційних роках побудови комунізму в Україні наш драматург Микола Куліш у своїй п’єсі “Народний Малахій” вустами напівбожевільного героя Малахія волає: “Потрібна негайна реформа людини!”. Сьогодні така реформа людини також потрібна (і не

лише в Україні), тому що тільки через зміну свідомості можна змінити суспільство. Уявлення про автентичність особи може бути одним із дороговказів такої реформи.

Андрухович, С. (09.07.2014). “Майдан”. Сайт “Українська правда”// <http://www.pravda.com.ua>.

Берн, Е. (1964/1988). *Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры.* – Москва.

Лерш, Ф. (1970/2014). *Структура особи.* – К.: Пульсари.

Пелех, П.М. (1959). Спроба побудувати систему психології особистості. “Наукові записки науково-дослідного Інституту психології”, том X, “Питання психології”. – Київ: Вид. “Радянська школа”. – С. 233–237.

Frankl, V.E. (1946). *Ein Psycholog erlebt das Konzentrationslager.* – Wien: Verlag für Jugend und Volk.

Hersch, S.M. (2005). *Chain of command: The road from 9/11 to Abu Ghraib.* – New York: HarperCollins.

Lersch, Ph. (1932/1961). *Gesicht und Seele*, 5 Aufl. – München: Reinhardt.

Maslow, A.H. (1987). *Motivation and Personality*, 3rd ed. – Boston: Addison-Wesley.

Rogers, C.R. (1961/2004). *On Becoming a Person: A Therapist View of Psychotherapy.* – Boston: Houghton Mifflin.

Надійшла до редакції 16.05.2015.